

Μνήμων

Τόμ. 29 (2008)

Ματθαίος, επίσκοπος Μυρέων ο Γ'. Οπαδοί και αντίπαλοι του Διαφωτισμού στην Πάτμο και στις Ηγεμονίες στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.5](https://doi.org/10.12681/mnimon.5)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΟΛΙΤΗΣ Α. (2011). Ματθαίος, επίσκοπος Μυρέων ο Γ'. Οπαδοί και αντίπαλοι του Διαφωτισμού στην Πάτμο και στις Ηγεμονίες στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. *Μνήμων*, 29, 43–63. <https://doi.org/10.12681/mnimon.5>

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

ΜΑΤΘΑΙΟΣ, ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΜΥΡΕΩΝ Ο Γ΄
ΟΠΑΔΟΙ ΚΑΙ ΑΝΤΙΠΑΛΟΙ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΤΜΟ
ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

Στη μνήμη της Έλλης Σκοπετέα

Πολύ λίγα πράγματα ξέρουμε για τους πρώιμους οπαδούς του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο, εννοώ όχι τόσο για τους, επίσης μετρημένους στα δάχτυλα, σημαντικούς λόγιους που έγραψαν κάποια έργα, ή τέλος πάντων δίδαξαν σε σχολεία, αλλά για τους απλούς δέκτες, όσους αποδέχθηκαν τις ιδέες, τις πίστεψαν, χωρίς ωστόσο να αφήσουν δημιουργικά ίχνη.

Η ειδική αυτή άγνοια εντάσσεται σε μια γενικότερη· δεν διαθέτουμε πληροφορίες για το πλαίσιο που περιέβαλλε τα διανοητικά κινήματα: ποιο, λόγω χάρη, ήταν το ποσοστό του αλφαριθμητισμού, τί αριθμούς πρέπει να φανταζόμαστε όταν μιλάμε για αναγνώστικο κοινό, πώς υποδέχθηκαν οι πολλοί είτε λίγοι αναγνώστες το άλφα ελληνικό ή το βήτα ευρωπαϊκό βιβλίο – και φυσικά μας είναι αδύνατο να εικάσουμε, έστω και στοιχειωδώς, τις συζητήσεις στους κύκλους των λογίων, τους πιθανούς καβγάδες, για να μην πω τίποτε περί των ατομικών συνειδήσεων, των προσωπικών αμφιβολιών, των σκέψεων ενός νέου με περιέργειες στα 1760 ή στα 1780, ή στα 1800, ας πούμε. Τα πράγματα θα προχωρήσουν κατά ένα μεγάλο σκαλί οπωσδήποτε όταν με το καλό δημοσιευθούν οι πίνακες των «συνδρομητών» που είχε καταστρώσει ο Φίλιππος Ηλιού,¹ και σίγουρα η συγκέντρωση και η επεξεργασία των λιγοστών καταλόγων

Το κείμενο αυτό γράφτηκε πριν από πέντε περίπου χρόνια ως συμβολή σε έναν αναμνηστικό τόμο φίλων για την Έλλη Σκοπετέα. Καθώς ο τόμος χρονίζει και οι εκδότες δεν δίνουν σημεία ζωής, δημοσιεύεται εδώ.

1. Βλ. Phil. Iliou, «Pour une étude quantitative du public des lecteurs grecs à l'époque des Lumières et de la Révolution», *Actes du 1er congrès international des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, Σόφια 1969 και, ως προσωρινό αντίδωρο, του ίδιου, «Βιβλία με συνδρομητές, I. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)», *Ο Ερανιστής* 12 (1975) 101-179 (πβ. και 16, 1980, 285-295)· «Βιβλία με συνδρομητές II. Από τα χρόνια της Επανάστασης έως τα 1832», *ό.π.*, 22 (1999) 172-240.

βιβλιοθηκών που έχουν διασωθεί² θα προωθούσε τις γνώσεις-μας – ή έστω, επιθυμητό κι αυτό, τη φαντασία-μας.

Φυσικά, αυτό το ξέρουμε με βεβαιότητα, όλα τα μεγέθη είναι μικρά: λίγα τα βιβλία, λιγοστοί οι αναγνώστες, μικρές οι βιβλιοθήκες, περιορισμένος ο αριθμός των σχολείων. Η μικρότητα ετούτη δεν αφορά μονάχα τους αριθμούς, επεκτείνεται και στην ένταση: ριζική αμφισβήτηση του θείου, της χριστιανικής πίστης έστω, ακόμη κι αν υπήρξε, ουδέποτε προβλήθηκε δημόσια· χρειάζεται να φτάσουμε στη διαθήκη του Κοραή για να εννοήσουμε ότι αυτός τουλάχιστον δεν πίστευε στη μεταθανάτια ζωή. Το δυτικό βιβλίο, σύμφωνα με τη δική-μου τουλάχιστον εμπειρία από τις βιβλιοθήκες που γνωρίζω,³ περιοριζόταν στα σχολικά εγχειρίδια· και αναρωτιέμαι σε ποιο βαθμό λειτούργησαν τα λιγοστά αντίτυπα της γαλλικής *Encyclopédie* που γνωρίζουμε ότι έφθασαν στον χώρο της καθ' ημάς Ανατολής. Υπάρχει βέβαια η περίπτωση του Χριστόδουλου Παμπλέκη,⁴ υπάρχει ο «Ανώνυμος του 1789», και, πολύ πιο χλωμή, η επίσης ανώνυμη *Σάλπιγξ αληθείας*.⁵ Ίσως λοιπόν περισσότερο στις παροιρίες του εξωτερικού να συγκροτήθηκαν κάποιες στιγμές ορισμένοι πυρήνες ριζοσπαστισμού

2. Έχω καταστρώσει έναν τέτοιο κατάλογο που απόκειται σε δελτία (και σε εκτύπωση μιας παλιάς, μη αναγνώσιμης πια ηλεκτρονικής καταγραφής) στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Ε.Ι.Ε., καρπός ενός σχετικού ερευνητικού προγράμματος. Ένας αρκετά μεγάλος αριθμός φωτοτυπιών ορισμένων δημοσιευμένων και πολυγραφημένων καταλόγων συνοδεύει τα δελτία, και θα ήταν ευχής έργο να ενταχθούν σε κάποιο πρόγραμμα που θα προωθούσε την απεικόνισή-τους στο διαδίκτυο.

3. Δεν αναφέρομαι βέβαια στις εξαίρεσεις, όπως ήταν η βιβλιοθήκη των Μαυροκορδάτων· γενικότερα για το θέμα βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Το δυτικό βιβλίο στον ελληνικό χώρο», *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρακτικά του Α' διεθνούς συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Αθήνα 1982, σ. 169-188 (τώρα και στα *Ιστορικά φροντισμάτα*, Α', Αθήνα 1992, σ. 176-191).

4. Θυμίζω ότι μαρτυρείται πως οι μαθητές-του του έστησαν ένα μνημείο στη Λιψία, βλ. Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάδα ή ελληνικό θέατρον*, Αθήνα 1872, σ. 553. Βλ. τη μελέτη του Φίλιππου Ηλιού, «Η σιωπή για τον Χριστόδουλο Παμπλέκη», *Τα Ιστορικά*, 2, τχ. 4 (Δεκ. 1985) 387-404, όπου παρουσιάζεται συνολικά και το χλωμό αθεϊστικό κλίμα και, κυρίως, οι βίαιες αντιδράσεις της εκκλησίας.

5. Κωνσταντινούπολη 1792· πρόκειται κι εδώ για προσωπική σάτιρα (κυρίως για τον τραπεζίτη Χατζη-Μόσχο, ισχυρό πρόσωπο που ο οίκος-του υπήρχε πάντως ως το 1816, βλ. Α. Π. Κουτσαλέξης, *Διαφέροντα και περιεργά-τινα ιστορήματα*, Αθήνα 1882, σ. 1), που επεκτείνεται όμως και σε γενικότερες επισημάνεις· τα επώνυμα πρόσωπα που αναφέρονται κινούνται μάλιστα στον χώρο και στον χρόνο που θα μας απασχολήσει παρακάτω, το Βουκουρέστι της αυστριακής κατοχής. Το φυλλάδιο ήταν απρόσιτο παλαιότερα· οι Γ. Γ. Λαδάς και Αθ. Δ. Χατζηδήμος, *Ελληνική βιβλιογραφία των ετών 1791-1795*, Αθήνα 1971, το βιβλιογραφούν έμμεσα (και αθετούν τη χρονολογία επειδή δεν υπήρχε τυπογραφείο στην Κωνσταντινούπολη εκείνη τη χρονιά· προσωπικά θα είχα την τάση να αθετήσω τον τόπο έκδοσης). Μπόρεσα να χρησιμοποιήσω μια φωτοτυπία χάρη στην προθυμία της κυρίας Ελίας Τσαλικογλου.

VUE DU COUVENT DE PATHMOS.

στο ιδεολογικό επίπεδο. Τα λιγοστά μάλιστα παραδείγματα που γνωρίζω με κάνουν να υποψιάζομαι ότι η εθνική συνείδηση δείχνει, ας πούμε μετά το 1800, να ενσωμάτωσε όλες τις δυνάμεις· σκέφτομαι εδώ την *Ελληνική Νομαρχία*, ή τις παγανιστικές τάσεις του Στέφανου Οικονόμου είτε του Παναγιώτη Σοφιανόπουλου, ακόμα και τη μεταστροφή των κοινωνικών ενδιαφερόντων του Κοραή, ή την ενίσχυση των αρχαιοπρεπών τάσεων στο γλωσσικό ζήτημα ακόμα πριν και από το 1821.

Όμως, αν είναι να αναζητήσουμε ένα τελικό συμπέρασμα, εγώ τουλάχιστον θα το αναζητούσα αλλού: παρά τα μικρά μεγέθη, παρά τις χαμηλές εντάσεις, η δυναμική υπήρξε, και καμιά φορά ένας καταλύτης αρκεί για να πραγματοποιηθεί μια χημική αντίδραση, απ' όπου ένα καινούριο φαινόμενο θα αναδυθεί. Απλώς ίσως, αν σκέφτομαι σωστά, κι αν οι άγνοιές-μου δεν υπονομεύουν τη σκέψη-μου, η ανάγκη για εθνική ολοκλήρωση ήταν το σημαντικότερο κοινωνικό αίτημα, κι επομένως όλες οι άλλες ρήξεις απορροφήθηκαν από αυτήν φυσιολογικά. Και όσο αδύναμο κι αν ήταν, ποιοτικά και αριθμητικά, το κίνημα του Διαφωτισμού, δεν πρέπει να χάνουμε από την οπτική-μας ότι η τρίτη γενεά των οπαδών-του πραγματοποίησε την Επανάσταση.

Άνοιξη του 1776 ο κόμης Choiseul-Gouffier, ταξιδεύοντας στο ελληνικό Αρχιπέλαγος, όπου τον έχει οδηγήσει η περιέργεια κι η φιλομάθειά-του, πιάνει σκάλα στην Πάτμο. Στόχος-του το φημισμένο μοναστήρι και η βιβλιοθήκη-του· εκεί, ξέρουμε, είχε μια πολύ εντυπωσιακή συνάντηση, που την κατέγραψε με τρόπο που φανερώνει πόσο ζωνρή εντύπωση του προκάλεσε:

«Μόλις το πλοίο-μου αγκυροβόλησε, βιάστηκα να αποβιβάσθω για να επισκεφθώ το μοναστήρι. Δεν ήταν δυνατό να προβλέψω τη συνάντηση που, σε λίγες στιγμές, θα προκαλούσε το ενδιαφέρον και την περιέργειά-μου. Προχωρούσα προς το βουνό όταν είδα έναν καλόγερο να κατεβαίνει· προχωρώντας προς το μέρος-μου με βιασύνη, με ρώτησε ιταλικά από ποια χώρα καταγόμεν, από πού ερχόμεν, τί έγινε στην Ευρώπη τα τελευταία εφτά χρόνια που κανένα πλοίο δεν είχε προσεγγίσει σ' αυτούς τους βράχους. Μόλις έμαθε πως ήμουν Γάλλος: “Πέστε-μου, φώναξε, ο Βολταίρος ζει ακόμη;” Μπορεί κανείς να φανταστεί την έκπληξή-μου! Το ρώτησα με τη σειρά-μου: “Ποιος είσθε, φώναξα, εσείς, καλόγερος, κάτοικος αυτού του βράχου, που προσέφερετε ένα όνομα που διόλου δεν θα περίμενε κανείς να το ακούσει από το στόμα-σας;” –“Είμαι ο πιο δυστυχισμένος άνθρωπος που έχετε συναντήσει· απαντήστε-μου όμως, καθησυχάστε τους φόβους-μου, ο Βολταίρος και ο Ρουσσώ, αυτοί οι δύο ευεργέτες της ανθρωπότητας ζουν ακόμη;” Τον ησύχασα διαβεβαιώνοντάς-τον πως αυτοί για τους οποίους τόσο ανησυχούσε ήταν ακόμα ζωντανοί. –“Ζουν! ώστε η ανθρωπότητα έχει ακόμα υπερασπιστές των δικαιωμάτων-της, οι αθώοι προστάτες, ο φανατισμός και η μισαλλοδοξία εχθρούς πάντα οπλισμένους για να τους

επιτεθούν: είθε να ζήσουν αρκετά ώστε να τους εκμηδενίσουν. Θα διαφυλάξουν τους άλλους από τα κακά όσα εγώ υπέφερα!» Δεν τον παρακολουθούσα στους ενθουσιασμούς-του: υπήρξαν βίαιοι και υπερβολικοί· ήταν οι ενθουσιασμοί ενός ανθρώπου παράφορου, με ζωνρή, εξημμένη φαντασία, ιδίως όμως πικραμένου από την κακοτυχία. Ο άνθρωπος αυτός στην αρχή με ξάφνιασε· γρήγορα άρχισε να μ' ενδιαφέρει. Τον είπσα να μου πει από ποιες δυστυχίες ένα λογικό άτομο που μιλούσε όπως πριν από λίγο τον είχα ακούσει να μιλεί, ήταν δυνατό να φθάσει να φορέι το μοναχικό ένδυμα πάνω στους βράχους της Πάτμου.

» — “Γεννήθηκα στο Αρχιεπίσκοπο, μου είπε, αισθάνθηκα όμως από τα πολύ νεανικά-μου χρόνια τον πόθο να αποτινάξουμε την εξευτελιστική μοίρα στην οποία βρισκόμαστε. Έφυγα για την Ιταλία όπου έκανα όλες τις σπουδές-μου, όπου έγινα σοφός, πρέπει να πω. Δεν είναι από φιλοτιμία που βρίσκομαι πάνω σ' αυτούς τους βράχους, από όπου δεν θα φύγω ποτέ. Δεν είχα τίποτα. Προσπαθούσα να βρω μια θέση που θα με εξασφάλιζε και θα ικανοποιούσε το πάθος-μου για σπουδή. Βρέθηκε μια θέση τέτοια που δεν θα μπορούσα ποτέ να την φαντασθώ: ένας καρδινάλιος μου πρότεινε να γίνω ο βιβλιοθηκάρης-του”. — “Και ποιος σας εμπόδισε να επωφεληθείτε από την ευτυχία αυτή;” — “Αυτός ο ίδιος, γιατί το αντάλλαγμα που μου ζήτησε, δεν μπορούσα να το δεχτώ. Πλουτίζοντάς-με, ήθελε να με εξευτελίσει· αξίωσε μίαν ενέργεια που είναι πάντοτε εξευτελιστική: θέλησε να με κάνει να εγκαταλείψω τη θρησκεία των γονέων-μου. Ωστόσο μην πιστεύετε πως είμαι τυφλωμένος. Πιστεύω στον θεό και τ' ορκίζομαι κι ετούτη τη στιγμή· όχι, διόλου δεν κάνω στον θεό την αδικία να του αποδώσω μίαν ιδιαίτερη προτίμηση σε ορισμένες ανώφελες τελετουργίες· όλες οι λατρείες είναι ίσες απέναντι σ' εκείνον που δεν έχει όμοιό-του· λίγο με νοιάζει, πραγματικά, αν αρχίζω το σταυρό-μου από δεξιά ή αριστερά, αν νηστεύω την Τετάρτη αντί για το Σάββατο: είναι δυνατόν να τηρεί κανείς αυτούς τους κανόνες, και την ίδια στιγμή να μην εκτιμά την αξία-τους. Όμως το τίμημα που μου εξήτησε δεν μου επέτρεψε κανέναν δισταγμό, και θυσιάσα τα πάντα σ' αυτό που για μένα θα ήταν μια πράξη χωρίς σημασία, αν δεν υπήρχε το κίνητρο που μου παρουσίασαν. Φτάνοντας στην έσχατη ένδεια ξαναγύρισα στην Ελλάδα, και αναγκάστηκα να ζητήσω άσυλο στο μοναστήρι που θα επισκεφθείτε. Από τους ογδόντα μοναχούς που βρίσκονται εδώ μόνο τρεις ξέρουμε να διαβάζουμε· και τί μας ενδιαφέρει; δεν έχουμε παρά ελάχιστα βιβλία — άλλωστε σε τί θα μας χρησίμευαν; Ενδιαφέρουν λίγο τα περασμένα όταν τα τωρινά είναι ανύπαρκτα για μας. Η χειρωναξία, αποδιώχνοντας τον στοχασμό, είναι το μοναδικό-μου καταφύγιο”.

» Αισθάνθηκα πραγματική συμπάθεια γι' αυτόν τον άνθρωπο, και το κατάνηκα. “Μη με λυπόσαστε τόσο, κάθε μέρα αισθάνομαι λιγότερο την κακοτυχία-μου. Στα πρώτα χρόνια του εγκλεισμού-μου ήμουν το πιο δυστυχισμένο πλάσμα της γης· είκοσι φορές έφθασα στο σημείο να τερματίσω τον βίο-μου

και τα βάσανά-μου. Δεν είναι το ίδιο πια σήμερα· έχω ξεχάσει όλα σχεδόν όσα ήξερα· έφθασα ακόμη να χάσω την ικανότητα του μυαλού με την οποία με είχε προικίσει η φύση· βρίσκομαι ολοένα και πιο κοντά τώρα μ' αυτούς με τους οποίους είμαι καταδικασμένος να ζω και καθώς θα εξομοιώνομαι μαζί-τους όλο και περισσότερο, δεν θα είμαι πια δυστυχής”.

» Όλα όσα μου έλεγε αυτός ο εκπληκτικός άνθρωπος δεν μπορούσαν παρά να αυξήσουν το ενδιαφέρον-μου, που έγινε ακόμα μεγαλύτερο τη στιγμή που αρνήθηκε τα χρήματα που του πρόσφερα. Επηρεασμένος από την πρώτη αυτή εντύπωση, που μου την ενέπνευσε η δυστυχία-του, ετοιμαζόμουν να του προτείνω να τον αποσπάσω απ' αυτό το βράχο, να του προσφέρω ένα καλύτερο άσυλο· απολάμβανα κιόλας την ευχαρίστηση που θα είχα βάζοντας τέρμα στις δυστυχίες-του, όταν οι τελευταίες κουβέντες-του, καταστρέφοντας αυτή την αυταπάτη, με έκαναν έντονα να υποπτευθώ ότι αυτός ο άνθρωπος δεν είχε ποτέ μυαλό ή ότι οι κακοτυχίες τον είχαν πολύ αλλάξει: τον λυπόμουν ίσως περισσότερο ακόμη, αλλά επιθυμούσα λιγότερο να τον κάνω σύντροφο στο ταξίδι-μου. Τα λόγια-του γίνονταν όλο και πιο υπερβολικά, το βλέμμα-του τρομακτικό, και ολοένα με περισσότερη παραφορά ένωθε την ευχαρίστηση να ανοίγει την καρδιά-του, να εκδηλώνεται μπροστά σ' έναν ξένο που έγινε ο έμπιστός-του σε έναν τόπο εξορίας, που ό,τι τον περιστοιχίζει από χρόνια τώρα ήταν πολύ πιο ξένο απ' αυτόν τον ξένο.

» Πήγαμε μαζί στο μοναστήρι· με δέχτηκε ο ηγούμενος, που μου φάνηκε εντελώς αποβλακωμένος. Θέλησα να του ζητήσω πληροφορίες για χειρόγραφα που ενδεχομένως βρίσκονταν σ' αυτό το παλαιό μοναστήρι. Μου απάντησε με περηφάνια πως δεν ήξερε να διαβάξει, και στάθηκε εντελώς αδύνατο να βγάλω απ' αυτόν κάποια άλλη απάντηση».⁶

Ποιος να ήταν αυτός ο περίεργος καλόγερος; Πώς να λέγονταν, τί να απέγινε; Πάντως η οργή-του ήταν ιδεολογικά φορτισμένη, εφόσον τα χρόνια εκείνα η Πατμιάς σχολή γνώριζε κάποια άνθηση· δίδασκε τότε ο Δανιήλ Κεραμεύς, που μπορεί να μην ήξερε καμία ξένη γλώσσα και να περιοριζόταν στη διδασκαλία της γραμματικής, αλλά τον θεωρούσαν από τους καλύτερους δασκάλους του καιρού-του⁷ – το ενδιαφέρον μάλιστα είναι ότι η αναδιοργάνωση της σχολής

6. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Το ταξίδι του Choiseul-Gouffier (ΙΗ' αιώνας)», στο Λουκία Δρούλια κ.ά., *Περιηγήσεις στον Ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σ. 34-35· το κείμενο ανατυπώθηκε από το περιοδικό *Εποχές*, τχ. 40 (Αύγ. 1966) 179-200. Χρησιμοποίησα για παραβολή τη δεύτερη έκδοση, *Voyage pittoresque dans l'empire ottomane*, I, Παρίσι 1842, σ. 164-168· προτίμησα μάλιστα να αλλάξω μία φράση: «οι τελευταίες κουβέντες-του», «le reste de sa conversation», αντί «το τέλος της συνομιλίας-μας».

7. Οι πληροφορίες από τη σύντομη αυτοβιογραφία του Νεόφυτου Βάμβα, που παρακολούθησε τα μαθήματα της σχολής λίγο μετά το 1780, βλ. Αναστ. Γούδας, «Νεόφυτος Βάμβα», *Βίοι παράλληλοι*, Α', Αθήνα ²1872, σ. 286.

άρχισε στα 1769,⁸ δηλαδή όταν πάνω-κάτω θα πρέπει να έφτασε ο νεαρός βολταίριστής στην Πάτμο, μιας και στα 1776 δήλωνε ότι είχε μείνει εφτά χρόνια δίχως ειδήσεις από την Ευρώπη. Προφανώς βέβαια δεν θα συμφωνούσε διόλου με το πνεύμα του σχολείου ή του μοναστηριού, γι' αυτό και η τόσο αρνητική περιγραφή-του· το σχολείο μάλιστα δεν αναφέρεται καθόλου: κάποια ιδιάζουσα εχθρότητα προς το περιβάλλον-του διακρίνεται καθαρά, εχθρότητα που θα πρέπει να ήταν και αμοιβαία, αφού παρά τις σπουδές-του, δεν χρησιμοποιήθηκε στη σχολή ούτε ως υποδιδάσκαλος. Αυτή η παθιασμένη άλλωστε συμπεριφορά φαίνεται πως τρόμαξε και τον Choiseul-Gouffier – και στέρησε έτσι στον καλόγερο τη δυνατότητα να ενταχθεί στην ακολουθία του γάλλου ταξιδιώτη και να ξεφύγει από αυτό το περιβάλλον που τόσο τον καταπίεζε.

Αν λογαριάσουμε πως όταν επέστρεψε από την Ιταλία ο καλόγερος θα ήταν 20 με 25 το πολύ χρονών, ίσως να γεννήθηκε γύρω στα 1745-1750: ας πούμε συνομήλικος του Κοραή περίπου, για να μπορέσουμε να τον φανταστούμε καλύτερα. Γεννημένος σε κάποιο νησί, μπορεί στην Πάτμο, μπορεί και όχι, εγκαταστάθηκε στο μοναστήρι στα χρόνια του πρώτου ρωσοτουρκικού πολέμου, όταν το Αιγαίο ήταν ανάστατο, και ο ρωσικός στόλος είχε κάνει κατοχή σε πολλά νησιά των Κυκλάδων και της βόρειας Δωδεκανήσου – και της Πάτμου.⁹ Ένα ρεύμα προσφύγων, ιδίως προς την Κριμαία και τη νότια Ρωσία, ακολούθησε τη συνθήκη του 1774· να επωφεληθήκαν άραγε και ορισμένοι Πάτμιοι από τη δυνατότητα μετοικεσίας;

Στα 1786 ο περιβόητος Νικόλαος Μαυρογένης κατορθώνει, κυρίως χάρη στην προστασία του καπουδάν πασά, να αναγορευθεί ηγεμόνας της Βλαχίας, παραμερίζοντας τις αντιδράσεις των φαναριωτικών κύκλων που τον θεωρούσαν επείσακτο. Η ικανότητά-του να απομυζά χρήματα, που τα σκόρπιζε αφειδώς, η πίστη-του στον σουλτάνο, η αντιπαλότητα με τις ισχυρές φαναριώτικες οικογένειες, μαζί και κάποιες ελευθεριάζουσες απόψεις-του, δημιούργησαν ένα νεότευκτο περιβάλλον στο Βουκουρέστι, ανοιχτό σε ποικίλους τυχοδιώκτες κάθε γένους, ανοιχτό όμως και προς τις νεοτεριστικές ιδέες, όσες έρχονταν από τη Δύση. Ξέρουμε πως σ' αυτό το στενό περιβάλλον ήταν ένας Δημήτριος Τουρναβίτης, πρόσωπο μυστηριώδες, ήταν ο Μιχαήλος Περδικάρης επίσης,

8. Μ. Η. Μαλανδράκης, *Η Πατμιάς σχολή*, Αθήνα 1911, ιδίως σ. 155-166, όπου βλέπουμε ότι τότε άρχισε και κάποια προσπάθεια για αναδιοργάνωση της βιβλιοθήκης. Πάντως, από τον κατάλογο που συντάχθηκε, ακριβώς, στα 1769, μπορούμε να διαπιστώσουμε πως δεν υπήρχαν καθόλου βιβλία άξια να τραβήξουν την προσοχή ενός φιλόκρινου αναγνώστη, βλ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος και διάκ. Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Πατμιακή Βιβλιοθήκη. Κατάλογος των εντύπων*, Α', Αθήνα 1993, σ. 323-332.

9. Βλ. Παντελής Μ. Κοντογιάννης, *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης Β' ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1768-1774)*, Αθήνα 1903, σ. 231-232.

που του εξηγούσε τ' αστέρια –δεν είχε ακόμα σπουδάσει την ιατρική στην Πάντοβα– ήταν ο περιβόητος αργότερα για τον ρόλο-του στα γεγονότα του 1821 Σάββας, ο μπίμπασης, ή καμινάρης, που καταγόταν από την Πάτμο, και άλλοι.¹⁰ Ανάμεσά-τους, να μην το ξεχνάμε, κι ο Ρήγας.

Με την κήρυξη του αυστρωσοτουρκικού πολέμου στα 1788, ο Μαυρογένης εμπλέκεται ενεργά στις στρατιωτικές επιχειρήσεις, και επιδεικνύει εντυπωσιακές στρατηγικές ικανότητες, αποκτώντας ακόμα μεγαλύτερη εύνοια και αξιώματα που δεν είχαν ποτέ δοθεί σε κανέναν χριστιανό. Οι αυλικόι-του σπεύδουν να τον τιμήσουν εκδίδοντας το 1789 στο Βουκουρέστι έναν μικρό τόμο: *Συνοπτική περίληψις των ηρωικών κατορθωμάτων του υψηλοτάτου, ευσεβεστάτου-τε, και τροπαιούχου Αυθέντου ημών, και Ηγεμόνος Πάσης Ουγκροβλαχίας Κυρίου Κυρίου ΙΩ: ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΕΤΡΟΥ ΜΑΥΡΟΓΕΝΗ ΒΟΕΒΟΔΑ. Συντεθείσα παρά του ευγενεστάτου-τε και ελλογιμωτάτου άρχοντος μεγάλου Καμινάρη κυρίου Μανολάκη του Περσιάνου. Έτι δε και ετέρων ελλογίμων στίχοι-τε και λόγοι εγκωμιαστικοί, συλλεχθέντες – και τα λοιπά.*¹¹ Νομίζω πως μας αρκεί ο τίτλος για να κατανοήσουμε το πνεύμα του βιβλίου: κολακεία, χαμέρπεια, ρητορεία – και φυσικά καμία άξια λόγου πληροφορία, ή κάποιος ίχνος, έστω, ποιητικής διάθεσης.¹² Το τομίδιο αυτό δεν πρέπει να είχε,

10. Για τον Νικ. Μαυρογένη και το περιβάλλον-του στηρίζομαι κυρίως στα όσα παραθέτει, με εξαιρετική βέβαια εύνοια προς το πρόσωπό-του, ο Théodore Blancard, *Les Mavroyéni. Histoire d'Orient*, I, Παρίσι 1909, σ. 252-254 (αλλά και γενικότερα όλος ο πρώτος τόμος)· πβ. και την πρώτη έκδοση του έργου, *Les Mavroyéni. Essai d'étude additionnelle à l'histoire moderne de la Grèce, de la Turquie et de la Roumanie*, Παρίσι 1893, του οποίου τα πολύ χρήσιμα παραρτήματα δεν αναπαράγονται στη δεύτερη. Τα στοιχεία για τον στενό κύκλο του Μαυρογένη ο Blancard τα αντλεί από τον Emile Gaudin, *Du soulèvement des nations chrétiennes dans la Turquie européenne*, Παρίσι 1822, σ. 75. Ο Gaudin είχε γνωρίσει προσωπικά τον Ρήγα (ό.π., σ. 25) και ήταν, όπως δηλώνει ο ίδιος, αυτόπτης των όσων αφηγείται ή τα άκουσε από τον «Δημήτρη-Πολυδάμα Τουρναβίτη, τον κυριότερο πράκτορά-μας σ' αυτόν τον τόπο, άνθρωπο πλούσιο, πολύ αφοσιωμένο στη Γαλλία, και που πολύ τον υπολόγιζε ο Πασβαντζή-ογλου. Ο δούστυχος Τουρναβίτης, θύμα της αφοσίωσής-του στα συμφέροντά-μας, χάθηκε, όπως κι ο Θεσσαλός Ρήγας την εποχή της εκστρατείας στην Αίγυπτο», ό.π., σ. 21 (υποσημ.).· οδηγήθηκα στο παράθεμα από τον Λέανδρο Βρανούση, «Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια και ανέκδοτα κείμενα», 1997, ανάπτυπο από την *Επετηρίδα του Μεσαιωνικού Αρχείου* 15-16 (1965-66) 173-174· πβ. του ίδιου, *Ρήγας*, Αθήνα 1954, σ. 55, όπου αναπαράγεται το παράθεμα και άλλες πληροφορίες για τον Τουρναβίτη και τον εγκατεστημένο στην Τεργέστη αδελφό-του Μιχάλη.

11. Em. Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVIIIème siècle*, II, Παρίσι 1928, σ. 409-502, αρ. 1238.

12. Ολόκληρο το τομίδιο έχει ανατυπωθεί από τον Em. Legrand, *Recueil des documents grecs concernant les relations du Patriarcat de Jérusalem avec la Roumanie*, Παρίσι 1903, σ. 329-377 (είναι ο 7ος τόμος της Bibliothèque Grecque Vulgaire). Αρκετά κείμενα, όχι όμως εκείνα του Ματθαίου, αναπαράγονται και από τον Blancard, *Les Mavroyéni. Histoire*, I, σ. 708-718 (και στις σ. 718-744, άλλοι έπαινοι, έμμετροι κυρίως· πβ. και *Les Ma-*

άλλωστε, άλλον στόχο παρά να κυκλοφορήσει στο ηγεμονικό περιβάλλον και να αποδείξει την αφοσίωση όσων συνεργάστηκαν – και ήταν αρκετοί· άλλοι με πεζά, άλλοι με έμμετρα, πολλά από τα οποία είναι γραμμένα με αρχαιοελληνικά μέτρα και γλώσσα. Byzance après Byzance, θα μπορούσαμε να πούμε· τέτοιου είδους πρακτικές χαρακτηρίζαν γενικότερα τους ηγεμονικούς κύκλους στο Βουκουρέστι και το Ιάσι.

Τον επόμενο χρόνο, βέβαια, οι Αυστρορώσοι υπερνίκησαν την άμυνα του Μαυρογένη και των τούρκων πασάδων· κατέλαβαν και τη Βλαχία και τη Μολδαβία, όπου παρέμειναν κυρίαρχοι για δύο περίπου χρόνια. Οι μεγάλοι προστάτες του Μαυρογένη, ο καπουδάν πασάς Χασάν Τζετζαερλής και ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ είχαν πεθάνει· το φθινόπωρο του 1790 ο Μαυρογένης καρατομήθηκε χωρίς πολλά-πολλά – και στις 5 Οκτωβρίου ο γάλλος πρεσβευτής, που δεν ήταν άλλος από τον Choiseul-Gouffier, είδε το κεφάλι-του αναρτημένο στην Κωνσταντινούπολη.¹³ Κάποιες φήμες, στηριγμένες και στην τουρκοφιλία του Μαυρογένη, λένε πως την τελευταία στιγμή έγινε μουςουλμάνος· άλλοι το απορρίπτουν κατηγορηματικά.¹⁴ Στην περίπτωση αυτή, η φήμη αξίζει όσο και η αλήθεια, καθώς μαρτυρεί πως η κοινή συνείδηση το θεωρούσε πιθανό: οι ηθικές αρχές, συμβατικές είτε ουσιαστικές, λίγο λογαριάζονταν στο αυλικό περιβάλλον των ηγεμονιών.

Φαίνεται πως κατά τη διάρκεια του πολέμου με τους Αυστρορώσους οι παραδοσιακοί μηχανισμοί ελέγχου των συμπεριφορών ατόνησαν ακόμη περισσότερο, όπως συμβαίνει πάντα με τις έκρυθμες καταστάσεις: *Στων Νεμτζών την εκστρατείαν μίγμα έγιν΄ εθνικόν | και μεταβολή μεγίστη στις Βλαχιάς το*

royéni. Essai, 1893, σ. 859-862). Το βιβλίο αυτό δεν ήταν το μοναδικό που τυπώθηκε για να υμνήσει τον Μαυρογένη· την ίδια χρονιά κυκλοφόρησε και το *Περιγραφή της Βλαχίας*, Βουκουρέστι 1789, βλ. Legrand, *Bibliographie*, II, σ. 498-499, αρ. 1236· πβ. και Blancard, *Les Mavroyéni. Essai*, 1893, σ. 852-854. Όσο για τη ματαιοδοξία του Μαυρογένη, που είναι η άλλη όψη του νομίσματος της κολακείας των αυλικών, βλ. Thomas Hope, *Anastasius or Memoirs of a Greek*, II, Λονδίνο 1820, σ. 300: «he never failed to distinguish by his attention whomsoever he thought likely to give him celebrity in verse or prose. Bucharest would have become a nest of writers of odes and sonnets, had not sometimes the Bey's fancy been difficult to hit», και αμέσως παρακάτω σημειώνεται ένα χαρακτηριστικό επεισόδιο. (Σονέτα βέβαια δεν ήτανε σε θέση να γράψουν, στα ελληνικά τουλάχιστον, οι θαυμαστές-του.) Πβ. και την προηγούμενη σελίδα, καθώς και 338, όπου λίγο πριν το τέλος-του ο Μαυρογένης αναφωνεί: «Come death when it may, I have lived to be a Prince!». Για μια ριμάδα που καταγγέλλει τα ανοσιουργήματα του Μαυρογένη, βλ. Φ. Μπουμπουλίδης, «Ανέκδοτο στιχούργημα του ΙΗ΄ αιώνος περί Νικολάου Μαυρογένους», *Αθηνά* 76 (1976-77) 222-230.

13. Blancard, *Les Mavroyéni. Essai*, 1893, σ. 848.

14. O Blancard, *Les Mavroyéni. Histoire*, I, 1909, σ. 485-503, παραθέτει πολλές πηγές. O Thomas Hope, *Anastasius*, ό.π., II, σ. 356-358, υποστηρίζει φυσικά την εκδοχή του εκμουςουλμανισμού· ωστόσο το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι η σχέση του Μαυρογένη με πνεύματα, και μάλιστα δαιμονικά, «της κόλασης», βλ. σ. 350 κ.ε.

ηθικόν, αφηγείται ο Αλέξανδρος Κάλφογλου, αυτόπτης – αλλά και συνεργάτης, κι αυτός, στον τιμητικό τόμο του 1789.¹⁵ Ας θυμηθούμε μάλιστα πως είμαστε στη χρονική και ηθική συνάφεια όπου συντάσσεται και ο εξόχως ανατρεπτικός «Ανώνυμος του 1789», προφανώς στο Ιάσι. Δεν ξέρω αν δικαιούμαστε να δώσουμε σ' αυτό το φυλλάδιο μεγάλο βάρος από την οπτική της λογοτεχνίας και να μην το θεωρήσουμε, απλώς, ένα παιχνίδι μεταξύ φίλων· ως τεκμήριο πάντως των νοοτροπιών είναι ένα κείμενο που φανερώνει ότι ο λιμπερτινισμός είχε αγγίξει τα ακρότατά-του όρια: η καταγγελία της ψευδευβλάβειας και της φιλοχρηματίας των ιερωμένων συνδυάζεται με τον διάχυτο ερωτισμό αλλά και τη ρητή και τονισμένη κοινωνική κριτική.¹⁶ Αυτό άλλωστε ήταν το κλίμα που καταγγέλλουν δριμύτατα και ο Κάλφογλου, και ο Πολυζώης Κοντός, και ο Περδικάρης ή όσοι άλλοι το γνώρισαν· να μην ξεχνάμε πάντως πως ορισμένοι από αυτούς είχαν αρχικά συμβάλει και προσωπικά στη δημιουργία-του.

Ανάμεσα στους συγγραφείς του τιμητικού τόμου του 1789 συναντάμε και έναν Ματθαίο, επίσκοπο Μυρέων. Συντάσσει δύο ριμάδες· την πρώτη αφιερωμένη στον εκδότη, κάτι σαν πρόλογο του βιβλίου, και την άλλη υμνητική του Μαυρογένη, καθώς κι ένα ακόμα ποιηματάκι σε φαναριώτικη στιχουργία: και τα τρία αφελή από την άποψη της ποιητικής, γεμάτα ρητορικές παρομοιώσεις και άλλα παρόμοια – αλλά και αρκετή αρχαιομάθεια.¹⁷ Τέτοιου είδους ασήμαντα κείμενα διαθέτουμε αρκετά· δεν ήταν δα και τόσο δύσκολο να τα συντάξει κανείς.

Η επισκοπή Μύρων, στη Λυκία της Μικράς Ασίας, την οποία είχε κάποτε ποιμάνει ο άγιος Νικόλαος, ήταν στα χρόνια της τουρκοκρατίας χωρίς

15. Οι στίχοι του Κάλφογλου από την *Ηθική στιχουργία-του* (1794), βλ. Γ. Π. Κρέμος, *Επιστολαί Γ. Π. Κρέμου και Ηθική στιχουργία Α. Κ. Βυζαντίου*, Λιψία 1870, σ. 58, στ. 279-280. Όποιος θελήσει να ζητήσει και άλλες παρόμοιες μαρτυρίες από αυτό το κείμενο, θα βρει άφθονες. Εννοείται ότι το «εθνικόν» πρέπει να το εννοήσουμε ως «ειδωλολατρικόν», ή, ορθότερα, «αθεϊκόν»· και Νέμτζοι είναι οι Γερμανοί ή οι γερμανόφωνοι γενικότερα. Το κλίμα αυτό απεικονίζεται και από τον Thomas Hope, *ό.π.*, II, σ. 336-337.

16. Απομονώνω τη φράση (η ευωδία ΤΗΣ ΑΔΙΚΙΑΣ, ΤΥΠΑΝΝΙΑΣ και βαρβαρότητας)· τα κεφαλαία είναι του συγγραφέα.

17. Legrand, *Recueil*, σ. 333-334 («Προς τον ευγενέστατον Μανολάκην Περσιάνον... και προς τον ευγνώμονα αναγνώστην», αρχ.: Σ' έναν οπού οι σιοιήνης του Ομήρου ατονοούν | και οι μούσες Ηροδότου σιωπούν γιατι φθορούν, 46 στ.)· σ. 371-374 («Επιστολή του αγίου Μυρέων κυρίου Ματθαίου, μετά των πρώτων αυτού και δευτέρων στίχων», σύντομη επιστολή και άτιτλο ποίημα, αρχ.: Όμηρον την καρδιαν-μου, χείρα τον Ευριπίδην | και κάλαμον τον Πίνδαρον και νουν τον Αρχιμήδην, 82 στ.)· σ. 376-377 («Έτεροι στίχοι του αγίου Μυρέων κυρίου Ματθαίου», αρχ.: Στον ορίζοντα ταύτης της σφαίρας | φύσις και τύχη έκαιαν τέρας | και ησυχάζουν, 10 στροφές). Τα δύο πρώτα κείμενα τα ιδιοποιήθηκε αργότερα κάποιος Παντολέων Χίος προκειμένου να τιμήσει άλλο πρόσωπο, βλ. Γλυκερία Πρωτοπαπά-Μπουμπουλίδου, «Χειρόγραφοι συλλογαί ποιητικών κειμένων ΙΗ' και ΙΘ' αιώ-νος», *Δωδώνη* 2 (1973) 350-354.

πιστούς, φιλός τίτλος για τον κάτοχό-της· (οι μόνοι χριστιανικοί πληθυσμοί της περιοχής, στο Λιβίσι και στο Καστελόριζο, αποτελούσαν αυτοτελή εξουσία – δεν είναι όμως αυτό το θέμα-μας¹⁸). Μολονότι οι γνωστοί-μας επισκοπικοί κατάλογοι δεν είναι πλήρεις και οι λοιπές πληροφορίες πολύ ασαφείς, υποθέτω ότι οι ηγεμόνες της Βλαχίας πρέπει να είχαν κάποιο λόγο στην επιλογή του τιτουλάριου επίσκοπου.¹⁹ Το πιθανότερο λοιπόν ο Ματθαίος να διορίστηκε επίσκοπος χάρη στη σύνδεσή-του με την αυλή του Μαυρογένη.

Ποιος ακριβώς ήταν αυτός ο Ματθαίος Μυρέων, δεν γνωρίζουμε – εκτός από το ότι προερχόταν από την Πάτμο. Πρέπει όμως να ήταν στενός φίλος του νεαρού Μιχαήλου Περδικάρη, γιατί όταν αυτός, αρκετά χρόνια αργότερα φρονίμιζε, εγκατέλειψε τις γαλλικές επαναστατικές ιδέες, κι αποφάσισε να καταγγείλει στο πανελλήνιον όλους τους άθεους, βολταϊριστές, οπαδούς της «φυσικής σχολής», ή τέλος πάντων τους κάθε είδους ανήθικους και ανατρεπτι-

18. Για την εξουσία αυτή, που καταργήθηκε μάλιστα τα χρόνια εκείνα (1790), βλ. Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, *Ο θεσμός της πατριαρχικής εξουσίας*, Αθήνα 1995, σ. 180-181, και ευρετ.

19. Δύο επισκόπων που ανίχνευσα τα βιογραφικά, ο τόπος κατοικίας-τους πρέπει να ήταν το Βουκουρέστι είτε, γενικότερα, οι ηγεμονίες: ο πιο γνωστός είναι βέβαια ο ομώνυμος Ματθαίος Μυρέων, ο λόγιος και περίφημος κωδικογράφος (μέσα 16ου αιώνα-1624). Ο δεύτερος είναι ο προκατόχος, μάλλον, του δικού-μας Ματθαίου, ένας Ιωάννης ο εκ Λίνδου, πιθανόν μαθητής της Πατριάδος, ο οποίος ανέλαβε το 1785 (βλ. Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Τα μετά την άλωση*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 642· χρησιμοποιώ την ανατύπωση με προσθήκες, Αθήνα, Καραβίας, 1972), εξορίστηκε για ένα διάστημα, και κατά μία πληροφορία επανήλθε και επανεξορίστηκε (βλ. Ανδρόνικος Κ. Δημητρακόπουλος, *Προσθήκαι και διορθώσεις εις την Νεοελληνικήν φιλολογίαν Κ. Σάβα*, Λιψία 1871, σ. 107-108· πβ. Astérios Argyriou, *Les Exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 390 κ.ε., και Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης*, Αθήνα 1999, σ. 128, 130, το λήμμα 121, συνταγμένο από τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη). Μνημονεύονται και δύο ανέκδοτες επιστολές σχετικές με τον Ιωάννη· η πρώτη προς αυτόν στις 30.4.1786 από τον Σέργιο Μακράιο, βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, Γ', Βενετία 1872, σ. 542, και η δεύτερη δική-του, ως πρώην Μυρέων πια, προς τον μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Φιλάρετο στις 20.7.1793, βλ. Επαμ. Θ. Κυριακίδης, «Η αλληλογραφία του Ουγγροβλαχίας Φιλάρετου», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* 27 (1900) 321.

Οι κατάλογοι της μητρόπολης Μυρέων που περιλαμβάνονται στο Ιω. Ε. Αναστασί-ου, *Βιβλιογραφία των επισκοπικών καταλόγων*, Θεσσαλονίκη 1979, δεν αναγράφουν τον δικό-μας Μυρέων, αλλά είτε είναι προγενέστεροι είτε ατελείς· για την περίοδο 1801-1850 εντοπίζω δύο ακόμα επισκόπους, τον Βενιαμίν (ονομάστηκε το 1816) και τον Ανθέμιο (το 1833), βλ. αρχιμ. Αιμιλιανός Τσακόπουλος, «Επισκοπικοί κατάλογοι κατά τους κώδικες... του Οικουμενικού πατριαρχείου», *Ορθοδοξία* 31 (1956) 434 και 32 (1957) 32 (για τους τιτουλάριους δεν σημειώνεται ποιον αντικατέστησαν· προφανώς επειδή συχνά ο τίτλος έμεινε κενός). Σημειώνω πάντως ότι μνημονεύεται και ένας ακόμη Ματθαίος Μυρέων, Πάτμιος επίσης, αλλά πολύ προγενέστερος, το 1460, βλ. Ιωάννης Σακκελίων, *Πατμιακή βιβλιοθήκη*, Αθήνα 1890, σ. 53-54.

κούς –μαζί και τον Ρήγα, όπως ξέρουμε, αλλά κι ορισμένους κληρικούς, είναι αλήθεια– περιέλαβε και τον Ματθαίο, από τους πρώτους μάλιστα.²⁰

Ο Ματθαίος λοιπόν ήταν ένας από την παρέα του Ερμήλου –αυτού του λογοτεχνικού προσώπου που είναι και λιγάκι προσωπείο του Περδικάρη– οι οποίοι χάρη στο μαγικό γλυκό της ερωτόληπτης μοναχής Παρθενίας μεταμορφώθηκαν σε γαιδάρους. Αυτά συμβαίνουν στο έμμετρο μακρύ αφήγημα του Περδικάρη, *Ερμήλος ή Δημοκριθράκλειτος*, που τυπώθηκε το 1817, αλλά που είναι γραμμένο, ξέρουμε, στα 1806, ή λίγο πριν. Θυμίζω σύντομα την υπόθεση: ο Ερμήλος διδάχθηκε τα πρώτα γράμματα στην Πάτμο, κι ύστερα σπούδασε γιατρός στην Παβία· άρχισε τη σταδιοδρομία-του στη Βλαχία, όπου απόκτησε μεγάλη φήμη. Για κακή-του τύχη τον λιμπίστηκε μια μοναχή που χρειάστηκε να γιατρέψει, η Παρθενία, κι επειδή αρνήθηκε να υποχωρήσει στο πάθος-της, εκείνη τον τιμώρησε πονηρά, στέλνοντάς-του, δήθεν για να τον ευχαριστήσει, λίγο γλυκό κίτρο. Ο Ερμήλος μαζεύει την παρέα-του για να το γευτούνε, και με την ευκαιρία τους περιγράφει όλους με πολύ αρνητικό τρόπο, καθώς και τη φιλοσοφική συζήτηση που άνοιξαν, αν έχει ψυχή ο άνθρωπος. Τρώγοντας όμως το γλυκό μετατρέπονται όλοι σε γαιδάρους, και η αφήγηση συνεχίζεται με τις περιπέτειες του γαιδάρου-Ερμήλου – αλλά η υπόθεση ξεφεύγει από το τωρινό ενδιαφέρον-μας. Αποσπώ λοιπόν την περιγραφή του Ματθαίου Μυρέων.

Ματθαίος ο Μυρέων, ην Πάτμιος κι αυτός,
 φαρδύς, πλατύς, μεγάλος, σφριγών και δυνατός.
 Από το Βουκορέστι η τύχη η κακή,
 να πάγ' εις την πατρίδα, τον έφερεν εκεί.
 Και μ' ήρχετο συχνάκις διά πολιτικών
 ως φίλος, συμπολίτης και παλαιόν κακόν.
 Αυτός, την γέννησίν-του ως είχε ποταπήν,
 δεν έλαβε τελείως καμίαν προκοπήν.
 Αλλ' είχε μέγα πνεύμα, πολύ γεννητικόν,
 και στόμα πολυλόγον, απύλωτον, κακόν.

20. Για τα βιογραφικά του Περδικάρη στηρίζομαι κυρίως στον Κ. Α. Γουναρόπουλο, «Κοζανικά», *Πανδώρα* 22 (1871-72) 558-559, και, επικουρικά, στο πώς περιγράφει στα 1800-1801 ο ίδιος τις απόψεις-του στην ποιητική-του αλληλογραφία με τον Γεώργιο Σακελλάριο (βλ. *Ποιήματα*, Βιέννη 1817, ιδίως σ. 131, 164 κ.ε.: για τον *Ερμήλο* στην Μαριλίζα Μητσού, «Αταξίες της τύχης στον *Ερμήλο* του Περδικάρη», στο *Εταιρεία Σπουδών και Γενικής Παιδείας, Οι ποιητές του Γ. Π. Σαββίδη*, Αθήνα 1998, σ. 293-308, όπου και βιβλιογραφία. Επανεκδοση του *Ερμήλου* ετοιμάζει η κυρία Ελένη Σταμπολίδου. Την ένθερμη αποδοχή των αρχών της γαλλικής επανάστασης εκ μέρους του Περδικάρη, όταν ήταν φοιτητής στην Πάδοβα, τη μαρτυρεί ο Αλέξανδρος Σούτσος, *Πανόραμα της Ελλάδος*, [Τχ. β], Ναύπλιο 1833, σ. 71· παίρνω την πληροφορία από την Μαριλίζα Μητσού, ό.π.

Εσύνθετε και κάπως εις ύφος το κοινόν
 και κάτι το θαρρούσε, το νόμιζε τρανόν.
 Πλην αν φιλοσοφίαν ή και ρητορικήν
 εσπούδαζεν ο φίλος, ή καν γραμματικήν,
 εφαινετ' όντως τέρας! εις όλους τρομερός!
 κι ο Διάβολος να φρίζει, ο πλέον φοβερός·
 εις τρόπον και ο κόσμος σχεδόν να εκπλαγεί,
 εις τί γεννά η Πάτμος και θρέφ' εκείν' η γη!
 Τοιούτος καθώς ήτον, από σπουδήν αργός,
 συνέγραφεν αστείως, κι' ην θαύμα στιχουργός.
 Και δίχως να εξεύρει διάλεκτον τινά,
 ή γαλλικήν ή άλλην, το πνεύμα ν' ακονά
 απ' ένα και απ' άλλον, ως φύσις ευφυής,
 ο διάβολος φωτίσθη ευθύς εξ ακοής,
 κι επήρε των αθέων τας δόξας εντελώς,
 κι ην Βόλνεος, ην Βόλταιρ, ην Μιραβός καλός.
 Κι ως κήρυγμα μέγαλον αυτός αναφανδόν
 τας κήρυττεν εις όλας πολλάκις καθ' οδόν.
 Πως όσα είν' ο Κόσμος, καλά είτε κακά
 κατά τας περιστάσεις, είν' όλα φυσικά.
 Αυτός έν μόνον ξεύρει πως είναι το καλόν,
 κι ευρίσκετ' υποκάτω, σιμά τον ομφαλόν.
 Διό κι εις τούτα πάντα ην ως εκστατικός,
 κι ελύσσαζε να εύρει, κ' ην καταδεκτικός.
 Κι αν εύρισκε, δεν είχε προλήψεις των τρελών,
 να κάμει διακρίσεις, κακόν ή και καλόν!
 Αλλ' ετιμούσ' εξίσου χωρίς διαφοράν,
 την νέαν και την γραίαν, και την συγχαμεράν.
 Ό,τι είναι, φθάνει νά 'ναι, δεν ζέταζε το τί·
 αν ήτον και γελάδα, κι αυτήν από τ' ωτί.
 Ελεύθερος εις όλα, φιλόσοφος βαθύς,
*Ελβέτιος, Βολταίρος; ας ήτον κι αμαθής.*²¹

21. Μιχ. Περδικάρης, *Ερμής ή Δημοκριθηράκλειτος*, [Βιέννη] 1817, σ. 59-60. Αποτόλμησα μία διόρθωση στον στ. 29 του παραθέματος· το κείμενο έχει: «πως όσα είπ' ο Κόσμος». Βόλνεος είναι βέβαια ο Volney· Μιραβός είναι ο d'Holbach, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Μαργινάλια σε ένα αντίτυπο του d'Holbach», *Βιβλιογραφικά* 1 (1972) 3-12· στην πολλαπλά σημαντική αυτή μελέτη γίνεται ιδιαίτερος λόγος για τον *Ερμήλο*, και μάλιστα για τη διάδοσή-του. Η μεταμόρφωση των ηρώων σε γαϊδάρους περιγράφεται στη σ. 82· στη σ. 105 μνημονεύεται ξανά ο Ματθαίος, ως δύστροπος γαϊδαρος αυτή τη φορά.

Άτεχνη, φλύαρη, κακεντρεχής, πιθανότατα και κακόπιστη περιγραφή· τί να κάνουμε, αυτές οι ιδιότητες δεν ήταν καθόλου σπάνιες ούτε στη λογοτεχνία ούτε στην κοινωνία εκείνων των χρόνων.

Την ίδια χρονιά, 1817, εκδίδεται και η *Προδιοίκησις εις τον Ερμήλον*, κάτι μακρά προλεγόμενα του *Περδικάρη* στο έργο-του, όπου με την ίδια φλυαρία και κακεντρέχεια εξηγεί τους στόχους της σάτιράς-του. Αρχικά έχουμε μια επανάληψη της αρνητικής περιγραφής του Ματθαίου: «κρημνίζει κι έναν άγιον Μυρέων κυρ Ματθαίον, όστις είναι ένας Νους αμαθής, βάρβαρος, αμαθέστατος, πραγματευτής ή τεχνίτης, εξ απαλών ονύχων αναθρεμμένος κακώς, έχδοτος εις τας αισχροτήτας, κι εξ ακοής διδαγμένος από τα ξυλοσοφάρια την αθειάν, αρχίζει να ξυλοσοφεί και φλυαρεί ό,τι φθάσει, να δείξει ότι είναι ξυλόσοφος»· αμέσως παρακάτω όμως, η απλή στηλίτευση δεν του αρκεί, προτείνεται η καταδίκη και ορίζεται η ποινή –αποκεφαλισμός. «Ματθαίος προπρώην Μυρέων ο Πάτμιος· Πολύκαρπος ο Νέων Πατρών· απέβαλαν παντελώς και φόβον θεού, και ιδέαν θεότητος και κόσμου εντροπήν και κάθε ανθρωπίνην συνείδησιν, και μήτε με λόγον διορθούνται, μήτε με έλεγχον σωφρονίζονται· αλλ’ ως πάντη άθεοι, είναι και αυτόχρημα κτήνη· φευ! οι τοιούτοι δεν εχρειάζοντο έλεγχον! αλλ’ εχρειάζοντο επί Συνόδου στηλίτευσιν, και μετά την στηλίτευσιν καθαίρεσιν, και μετά την καθαίρεσιν ευλογημένην ρομφαίαν! Καθώς εις Βουκορέστι ένας υψηλότατος και θεοσεβέστατος αυθέντης ολίγον έλειψε να φέρει την καθαίρεσιν, και να κόψει την μιανάν κεφαλήν, τον άθλιον εκείνον Ματθαίον προπρώην Μυρέων τον Πάτμιον, όστις δεν έπαυε από το να ξερνά καθ’ ημέραν αναφανδόν τόσας τρομεράς βλασφημίας εναντίον της πίστεως· αλλ’ έως ού να έλθει η καθαίρεσις, επρόλαβεν η θεία δίκη και τον έκοψε την ζωήν, καθώς και τον ασεβέστατον Άρειον». Και ακολουθεί ένα σχόλιο που καταγγέλλει την ολιγωρία της εκκλησιαστικής ιεραρχίας απέναντι σε παρόμοια φαινόμενα, μνημείο της έντασης στην οποία είχαν φτάσει τα πάθη λίγα χρόνια πριν ξεσπάσει ο Αγώνας.²²

Πόσο άθεος, πόσο αθυρόστομος, πόσο ασελγής υπήρξε ο Ματθαίος είναι δύσκολο να το διαπιστώσουμε· και θα θέλαμε να γνωρίζουμε με κάποια αντικειμενικότητα τα πιστεύω και τη συμπεριφορά-του – οι λίγες δειγματοληπτικές διερευνήσεις-μου δεν έφεραν όμως καρπούς. Σώθηκε ωστόσο ένα μικρό χειρόγραφο με οκτώ αχρονολόγητες επιστολές προς τον Ματθαίο από έναν μοναχό που ζούσε επίσης στο Βουκορέστι, ολότελα δοσμένον στην ορθοδοξία, τον

22. Μιχ. Περδικάρης, *Προδιοίκησις εις τον Ερμήλον*, [Βιέννη] 1817, σ. 126 και 149-151. Σημειώνω πάντως ότι ένας μάλλον σύγχρονος με τον Περδικάρη χρήστης αντιτύπου που σήμερα βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης (Αρβ. 3058), ενοχλημένος από το υβριστικό λεξιλόγιο, αντιδρά με χειρόγραφα σχόλια (σ. 23, 26, 75, 97). Για το κλίμα της εποχής, βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Τύφλωσον Κύριε τον λαόν-σου*, Αθήνα 1988, και Κώστας Λάμπας, «Πατριαρχική Σύνοδος “Περί καθαιρέσεως των φιλοσοφικών μαθημάτων” τον Μάρτιο του 1821», *Μνήμων* 11 (1987) 123-153.

Κύριλλο από την Πάτρα, τον γνωστό δηλαδή ερμηνευτή της Αποκάλυψης.²³

Η μορφή του χειρογράφου μου υποβάλλει την ιδέα ότι είχε κυκλοφορήσει –ή είχε την πρόθεση να κυκλοφορήσει– αυτοτελώς, ως αντίδοτο στις βλάβες απόψεις του Ματθαίου. Δεν μπορώ βέβαια να αποκριπτογραφώσω αναλυτικά τα κείμενα, καθώς μου λείπει ο απαραίτητος θεολογικός οπλισμός, αλλά και επειδή η απίστευτη φλυαρία –λογοδιάρροια θα ήταν ο ακριβέστερος όρος– του Κυρίλλου λίγο μας βοηθάει να φανταστούμε τον λόγο του αντιπάλου. Πάντως στην πρώτη επιστολή, σύντομη, καταγγέλλεται ρητά ο Ματθαίος ότι δεν είναι «αληθής ποιμήν»... «αλλ’ υπνώτων αμερίμνως επί ξένης παροικίας, ολιγωρείς εκείνων, βιβρώσκων και πίνων και ασελαίνων μάλλον ή ο πάλαι σαρδανάπαλος» και πως «τα Μύρα ουχ εώρακας πού γης υπήρξε ποτέ».²⁴ στις έξι επόμενες ανααιρούνται μακροσκελώς οι δοξασίες-του, και στην τελευταία, επίσης σύντομη, τον νουθετεί να μετανοήσει, ή έστω, «αποστάς της των πιστών και της των επισκόπων χορείας ίθι ες κόρακας. Όπως μη τω σω φαύλω και αισχρώ βίω οι πιστοί βλάπτονται, υπέρ ων ο Χριστός εθελουσίως απέθανε» – και με αυτά τα λόγια τελειώνει η επιστολή και το χειρόγραφο.²⁵

Από τις ενδιάμεσες επιστολές υποφιαζόμαστε πάντως ότι ο Ματθαίος έθετε κάποια πονηρά ερωτήματα για τη φύση του Θεού, για την υποτιθέμενη παντοδυναμία και παντογνωσία-του, επιχειρώντας να υποσκάψει αν όχι τη θεϊκή πίστη, τουλάχιστον την τυφλή αποδοχή των ιερών κειμένων: «φης τοίνυν», του αντιτίνει ο Κύριλλος στη δεύτερη επιστολή, «ο θεός ή-τοι ερίγνωσκεν την του Αδάμ πτώσιν ή ου».²⁶ Και αλλού, «τοιαύτα και ταύτα ερωτήματα δείκνυ-

23. Οι επιστολές αυτές αποτελούν το ακαταλογογράφητο ελληνικό χειρόγραφο αρ. 1236 της Ρουμανικής Ακαδημίας, και επισημαίνονται από τον Λέανδρο Βρανούση, *Εφημερίς. Η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα... Προλεγόμενα*, Αθήνα 1995, σ. 610. Ο Λέανδρος Βρανούσης είχε αποκτήσει και φωτογραφίες των επιστολών, που τις κατέθεσε στο Κ.Ε.Μ.Ν.Ε. της Ακαδημίας Αθηνών, και τις οποίες μου παραχώρησε, με την προθυμία που πάντα τον χαρακτηρίζει, ο διευθυντής-του Κώστας Λάππας· ο ίδιος με διευκόλυνε και με άλλες πληροφορίες (με την ευκαιρία σημειώνω και τις ευχαριστίες προς τον Τριαντάφυλλο Σιχαβενίτη). Πρόκειται για ένα σύντομο χειρόγραφο οκτώ πυκνογραμμένων σελίδων, με επιγραφή «Κύριλλος αρχιμανδρίτης Πατρεύς Ματθαίω επισκόπω Μυραίων Πατμίων». Ο κώδικας δεν πρέπει να είναι αυτόγραφος (αν και το χέρι που τον γράφει μοιάζει αρκετά με το χέρι του Κύριλλου). Υποθέτω ότι οι επιστολές γράφτηκαν κατά την πρώτη διαμονή του Κυρίλλου στο Βουκουρέστι, 1780-1796, αλλά το χειρόγραφο μπορεί να είναι κατά-τι μεταγενέστερο: το 1789 ο Κύριλλος υπέγραφε ακόμα ως απλός «ιερομόναχος» (βλ. Argyriou, ό.π., 588), αργότερα παίρνει το αξίωμα του αρχιμανδρίτη (πρώτη ρητή μνεία το 1806, σε κατάλογο συνδρομητών της έκδοσης του Θουκυδίδη από τον Νέοφυτο Δούκα, βλ. Nicos Gaidagis, *Catalogul cărților grecești*, III, Ιάσι 1978, σ. 120· αλλά ίσως να υπόγραφε ως αρχιμανδρίτης και πολύ νωρίτερα).

24. Χφ. 1236 της Ρουμανικής Ακαδημίας, σ. 1.

25. Ό.π., σ. 8.

26. Ό.π., σ. 1, η δεύτερη επιστολή.

σι τον πυθόμενον μάλλον τη φαλαγκαρχία των πάντη απίστων και βδελυρών ανθρωπαρίων συγκαταριθμημένον, ή τη εκκλησία των πρωτοτόκων των εν ουρανοίς απογεγραμμένων. Αλλ' ουν εί και εκείνοις δείκνυσαι, ρητέον ως αν μαθών, μή ης του λοιπού εμπαίζων τοις ευαγγελικοίς λόγοις, αλλά πιστεύων».²⁷ Αν τώρα ο Ματθαίος απεύθυνε ετούτα τα ερωτήματα προσωπικά στον Κύριλλο, γυρεύοντας να τον φέρει σε δύσκολη θέση –ή και χάριν γούστου απλώς, δηλαδή δουλεύοντάς-τον– ή αν ο Κύριλλος αυτοβούλως αποφάσισε να του απαντήσει, δεν μπορούμε να το ξέρουμε – και θα ήταν χρήσιμη μια τέτοια γνώση, γιατί θα μας επέτρεπε να φανταστούμε πώς λειτουργούσαν οι νεοτεριστές στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Η λιγοστή-μου εμπειρία θα με οδηγούσε προς τη δεύτερη υπόθεση· ο προσωπικός τόνος και το δεύτερο ενικό των επιστολών δεν συνιστούν εμπόδιο, καθώς τα συναντάμε ενίοτε και στην «Ερμηνεία της Αποκαλύψης» του Κύριλλου.

Το βέβαιο πάντως είναι ότι ο Κύριλλος δεν συγχώρεσε τον Ματθαίο – κάθε άλλο. Στην «Ερμηνεία»-του ακριβώς, αυτό το περίεργο και πολυσέλιδο σύγγραμμα που δεν έχει ως σήμερα βρει τον εκδότη-του –γνωρίζουμε μονάχα κάποια αποσπάσματα– καταθέτει την συνήθως πολύ αρνητική κρίση-του για αρκετά πρόσωπα του καιρού-του· ανάμεσά σ' άλλους και για τον Ματθαίο. Ο λόγος-του είναι τραχύς, με ακραίες διατυπώσεις, ο καταδικαστικός τόνος εμπλουτίζεται διαρκώς από το πάθος της μονομανίας-του. Στην ίδια λοιπόν παράγραφο όπου σαρκάζεται ο Ρήγας, με τρόπο που για τα δικά-μας μάτια είναι ανεπίτρεπτος –ο Ρήγας, διαβάζουμε δεν ήταν άνθρωπος, «αλλά διάβολος ην, ανθρώπου μορφήν ενδεικνύμενος» – καταδικάζεται και ο επίσκοπος Μυρέων: «Τούτου», η διαβολική δηλαδή μορφή, «καπί του ψευδοεπισκόπου Μυρέων Ματθαίου Πατμίου, ός όλον τον τρυγίαν του αθέου Βολταίρου εκρροφήσας, ούτω κατά του Σωτήρος ημών Χριστού εμάνη ο δύστηνος, λέγων τοις ομόφροσιν αυτώ όσα και αυτός ο διάβολος έφριξεν αν κατά νουν λογισάμενος, ανθ' ών και ασθενήσας εν ικαναίς ημέραις εκρίθη προς του Σωτήρος εκφέρειν του στόματος την κόπρον αυτού και τα ούρα, και ούτω την μιανάν αυτού ψυχήν απεχρέμψατο».²⁸

27. Ό.π., σ. 4^β, η αρχή της έκτης επιστολής.

28. Κ. Δουβουινιώτης, «Αι εν τη Ερμηνεία της Αποκαλύψεως του Κυρίλλου του Πατρέως θρησκευτικαί γνώμαι και κρίσεις αυτού περί διαφόρων προσώπων», *Θεολογία* 24 (1953) 507· για το έργο και το κλίμα-του (το συγκεκριμένο χειρόγραφο γράφτηκε περί το 1817-1821) βλ. Astérios Argyriou, *Les Exégèses grecques*, ό.π., σ. 587-645 (ειδικότερα σ. 627), και τις μικρότερες μελέτες-του (όπου μια διαφορετική ερμηνεία για τις καταδικαστικές κρίσεις του Κύριλλου), «Επιδράσεις της δυτικής σκέψης στους συντηρητικούς κύκλους των Ελλήνων λογίων», *Ιταλοελληνικά* 4 (Napoli 1997-98) 39-53 και «Η ιδεολογική σημασία των κρίσεων του Κυρίλλου Λαυριώτη εναντίων του Ρήγα», *Υπέρεια* 1 (1990) 407-415. Πβ. επίσης, Λουκία Δρούλια, «Ο λαυριώτης μοναχός Κύριλλος από την Πάτρα και η βιβλιοθήκη-του», *Ο Ερανιστής* 11 (1974[=1980]) 456-503.

Δικαιούμαστε άραγε να υποθέσουμε ότι εκείνος ο θαυμαστής του Ρουσσώ και του Βολταίρου που συνάντησε στην Πάτμο ο Choiseul-Gouffier δεν ήταν παρά ο Ματθαίος, ο κατόπιν επίσκοπος Μυρέων; Δεν πρέπει να το αποκλείσουμε ολότελα²⁹ αν μάλιστα κάποια στιγμή βρεθούν καινούρια στοιχεία που να μετατρέπουν την υπόθεση σε βεβαιότητα, θα μας επιτραπεί να συγκροτήσουμε πληρέστερα το πορτρέτο ενός αμφισβητία κληρικού από τη νεότητα ως την ωριμότητά-του. Δεν ξέρουμε βέβαια αν ο καλόγερος του 1776 γεννήθηκε στην Πάτμο, αλλά το Πάτμιος ως προσηγορικό του Ματθαίου θα μπορούσε να οφείλεται και στη μονή απ' όπου ξεκίνησε.³⁰ Ούτε και τα όσα του καταμαρτυρεί ο Περδικάρης περί «αμαθείας» και άγνοιας ξένων γλωσσών είμαστε υποχρεωμένοι να τα παραδεχτούμε, καθώς ενδέχεται να οφείλονται απλώς στην φιλοκατήγορη διάθεσή-του· είναι άλλωστε προφανές ότι δεν ήξερε και πολλά για τη νεότητα του Ματθαίου: η διατύπωση «πραγματευτής ή τεχνίτης» φανερώνει κενό στην πληροφόρηση για τον προηγούμενο βίο-του, κι ολοκάθαρη διάθεση κοινωνικού υποβιβασμού. Διάλυοι από την Πάτμο για το Βουκουρέστι υπήρχαν πολλοί· ο Μαυρογένης πρώτος, ο Πάτμιος Σάββας, από τους έμπιστούς-του, δεύτερος, ο προηγούμενος Μυρέων, ο Ιωάννης, που ίσως να είχε φοιτήσει στην Πάτμο, τρίτος –οι ιδεολογικές-του επιλογές βέβαια ανήκαν σε ολότελα διαφορετικούς χώρους· ο τοπικισμός έχει ωστόσο ισχυρότατα ερείσματα στις παραδοσιακές κοινωνίες– τέλος η διαρκής αποδημία των Πάτμιων και όλων των νησιωτών προς την Κωνσταντινούπολη και τις Ηγεμονίες. Αλλά και αν τελικά πρόκειται για δύο διαφορετικά πρόσωπα, η Πάτμος ήταν τόσο μικρός τόπος, ώστε είναι απίθανο να μην συναντήθηκαν, να μην ανταλλάξαν κάποιες κουβέντες, να μην αλληλοεπηρεάστηκαν – όσο για την ιδιότητα του μοναχού, το πράγμα δεν πρέπει να μας παραξενεύει όσο τον Choiseul-Gouffier: ο χώρος των μοναστηριών και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας ήταν ακόμα ο μόνος κατάλληλος για οποιονδήποτε ενδιαφερόταν για τη μόρφωση.

Κατά τα τελευταία χρόνια του 18ου αιώνα οι ριζοσπαστικές ιδέες είχαν αρχίσει να διαθέτουν πολλαπλά ερείσματα στον χώρο των βαλκανίων: κάνοντας λόγο για τους Έλληνες της Πόλης, ο Villoison σημείωνε στα 1784: «Πολλοί

29. Γνωρίζουμε δύο ακόμα μοναχούς που γνώριζαν τα ιταλικά, τους αδελφούς Γρηγόριο και Θεοδόσιο Ξένο· τον δεύτερο μάλιστα τον είχε συναντήσει στη Βενετία ο Villoison, αλλά μετά το 1776, βλ. την εισαγωγή του Εμμ. Ν. Φραγκίσκου στο Εμμ. Ν. Φραγκίσκος και Διάκ. Χρυσόστομος Φλωρεντής, *Πατμιακή βιβλιοθήκη. Κατάλογος εντύπων*, Α', Αθήνα 1993, σ. κγ'-κδ'.

30. Κανένας «Ματθαίος» δεν μνημονεύεται ως πρώην Μυρέων στο κατάστιχο των νεκρών μοναχών της μονής, βλ. Χρυσόστομος Γ. Φλωρεντής, *Βραβείον της ιερής μονής αγ. Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου*, Αθήνα 1980, όπου καταγράφονται και οι θάνατοι όσων μοναχών έχουν αποχωρήσει από τη μονή και έχουν εκλεγεί σε επισκοπές ή διαβιούν μακριά. Μπορεί ωστόσο η αιτία να είναι η «ασέβεια» του δικού-μας Ματθαίου.

κάνουν τους έξυπνους (les esprits forts), και διαβάζουν τον Βολταίρο, μολονότι τα έργα-του είναι απαγορευμένα και επιφέρουν αφορισμό από τον πατριάρχη» – κι έχουμε, βέβαια, αρκετές παρόμοιες μαρτυρίες.³¹ Αλλού θέλω να ρίξω όμως το βάρος. Στην Πόλη ή στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, και μάλιστα σε ειδικά περιβάλλοντα, φαίνεται πως ορισμένοι αποτολμούσαν, έστω και με την απειλή σοβαρής ποινής, να εκφραστούν δημόσια: αρκετοί «περί ημών ούτω δοξάζουσι και πράττουσιν» έγραφε προς το τέλος της κρίσιμης δεκαετίας 1790-1800 ο Μακάριος Καβαδίας, ο τότε σχολάρχης της πατριαρχικής ακαδημίας, και θεωρούσε μάλιστα πως απάλλαξε, όσο μπορούσε, τον τόπο «τοιούτων θανασίμων δακέτων» – θηρίων που δάκνουν, δηλαδή.³² Αλλά στην Πάτμο –ή γενικότερα λίγο έξω από τους υψηλούς φαναριώτικους κύκλους– μονάχα ιδιωτικά μπορούσαν να διατυπωθούν κάτι τέτοιες σκέψεις. Αυτή η ιδεολογική απομόνωση που οδήγησε τον μοναχό του 1776 ή στη φυγή ή στην αποβλάκωση (σύμφωνα με την αφήγησή-του) δεν φαίνεται να υπερνικήθηκε ούτε τότε ούτε πιο ύστερα.

Λίγα χρόνια αργότερα, στα 1795, ένας карабоκύρης από την Πάτμο παρέλαβε στο Τριέστι τον Αθανάσιο Ψαλίδα και τον μετέφερε ως τη Σαγιάδα, στην Ηπειρωτική ακτή, απέναντι από την Κέρκυρα. Όσο ταξίδευαν μαζί, ο Ψαλίδας «εφύτευσε εις αυτόν ιδέας θανατηφόρους τόσον πολλά, ώστε οπού ο καλός Πάτμιος εκείνος ηστόχησεν ολότελα τους ιερούς και θαυμαστούς εκείνους, Βασίλειον λέγω και Γεράσιμον και Μακάριον» –αφηγητής-μας τώρα είναι ένας ανώνυμος, που βέβαια προέρχεται από τους κύκλους της πιο φανατικής ορθοδοξίας· ο Βασίλειος ο Κουταληνός, ο Γεράσιμος ο Βυζάντιος και ο Μακάριος ο Καλογεράς είναι γνωστοί δάσκαλοι της Πατμιάδος– «και τον εν αγίοις δεδοξασμένον οσιότατον εκείνον Χριστόδουλον», τον ιδρυτή δηλαδή της μονής, και άλλους πολλούς, ανάμεσά-τους βέβαια και τον ευαγγελιστή Ιωάννη, και «επίστευσε καλύτερα εις τους λόγους του άφρονος Ψαλίδα, ότι και ο χριστιανισμός

31. Renata Lavagnini, *Villoison in Grecia. Note di viaggio (1784-1786)*, Παλέριο 1974, σ. 62· για την παρουσία του Βολταίρου στην ελληνική ανατολή κατά τον αιώνα των Φώτων, βλ. τις μελέτες του Κ. Θ. Δημαρά στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1983, και επικουρικά το επιλογικό σημείωμα της Μαριλίζας Μητσού, στο Βολταίρος, *Τα περί τον Σαδίκην ή την εμαρμένην*, Αθήνα 1991, καθώς και Δημ. Γ. Αποστολόπουλος, «Η τύχη του Βολταίρου στην Ελλάδα: νεότερα στοιχεία για τον 18ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 19, τχ. 37 (Δεκ. 2002) 317-330. Σύμφωνα με γαλλική πηγή, ο πατριάρχης είχε εκδόσει αφορισμό κατά των βολταιριστών ήδη πριν το 1777· βλ. Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, επιμ. Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα 1976, σ. κ' (το 1772 ως χρονολογία έκδοσης του βιβλίου του Jean-Louis Carra στην υποσημείωση οφείλεται σε τυπογραφικό λάθος· πβ. και το άρθρο-του «Η σιωπή για τον Χριστόδουλο Παμπλέκη», *ό.π.*, σ. 391-392).

32. Μακάριος Καβαδίας, *Λόγος παραινετικός προς τους ιδίους μαθητάς, ή κατά Ουολταίρου και των οπαδών*, Βενετία 1802, σ. 111. Για τη χρονολόγηση της συγγραφής, το έργο και το πρόσωπο, βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Μακάριος Καβαδίας (1742-1824)», *Ελληνική κοινωνία και οικονομία. ΙΗ' και ΙΘ' αιώνες*, Αθήνα 1982, σ. 255-268.

και τα μυστήρια των χριστιανών δεν είναι τίποτε. Δεν φθάνει τούτο, αλλά δια να μπορεί να διαστρέφει και άλλους, και όσους δυνηθεί, του έδωσε), ο Ψαλίδας, «και εγγράφως εις ένα τετράδιον τας πλέον αθεοτάτας βλασφημίας».

Έτσι, φθάνοντας ο καρναβούρης στο νησί-του, την Πάτμο, «άρχισεν εδώ και εκεί να σπέρνει τας βλασφημίας και να αναγινώσκει το θεομισές εκείνο τετράδιον, και εγείρεται θρους πολύς αναμεταξύ εις τον απλούν και θεοσεβή εκείνον λαόν, και εξαγριούνται λοιπόν οι άνθρωποι από την τρομεράν ακοήν εκείνων των αντιθέων προτάσεων, και ομού όλοι, και άνδρες και γυναίκες τρέχουσιν εις το μοναστήρι. Οι άνδρες εισέρχονται μέσα, αι γυναίκες έξω μένουν με τα μαλλιά εις τας χείρας. Και τούτοι και εκείνοι βοώσιν ότι εχάθη η πίστις, και διηγούνται οι εισελθόντες εις τους πατέρας την υπόθεσιν. Όθεν, αποφασίσαντες εις τας αρχάς να στήσουν», να σταματήσουν δηλαδή, «το κακόν, δίδουν προσταγήν να σημάνουν τας καμπάνας ως προς λαοσυναξίαν. Οι καμπάνες σημαίνουν και ο λαός συνάγεται εις τον συνηθισμένον-τους τόπον. Έπειτα ιεροφορήσαντες ό-τε πανοσιότατος καθηγούμενος και οι του μοναστηρίου ιερομόναχοι άπαντες, εξήλθον εις τον συνήθη τόπον με ιεράς εικόνας και σταυρούς και φανάρια, ωσάν εις την Κυριακήν της Ορθοδοξίας. Ευρίσκεται δε εκεί εις το μοναστήριον και ένας αρχιερεύς, πρώην Πελαγονίας, όστις και αυτός μετά μανδύου προηγείτο της ιεράς εκείνη λιτανείας. Λοιπόν της υποθέσεως από χάρτου αναγνωσθείσης, ο ζηλωτής αρχιερεύς παίρνοντας τον λόγον ελάλησε πατρικώς προς τον λαόν τα δέοντα, και μετά τούτο εξεφώνησε ανάθεμα και τω κακώ Ψαλίδα, οπου έδωκε τας εγγράφους βλασφημίας, και κατά τω Πατμίω εκείνω οπου τας έφερεν εις την Πάτμον, επιφωνήσας έτι ανάθεμα και όποιος εις το εξής τολμήσει να ειπεί εις άλλον χριστιανόν κανένα από εκείνα τα βλάσφημα οπου ή ανέγνωσε ή ήκουσεν από άλλον».³³

Στους μικρούς λοιπόν τόπους η ιδεολογία του Διαφωτισμού στάθηκε αδύνατο ν' αποκτήσει ένα ισχνό έστω δίκτυο που θα της επέτρεπε να ριζώσει και να αναπτυχθεί· και δεν πρόκειται μόνο για την ακραία περίπτωση της αθεΐας – αν ήταν, τελικά, άθεος ο Ψαλίδας.³⁴ Ας προσέξουμε όμως ότι οι παραδοσιακές συμπεριφορές περιόρισαν, βέβαια, την ιδεολογία, τη διανοητική απελευθέρωση,

33. Αθην. Θ. Φωτόπουλος, «Έλεγχος του ψευδοταλανισμού της Ελλάδος. Ορθόδοξη απάντηση στη δυτική πρόκληση περί τα τέλη του ΙΗ' αιώνα», *Μνημοσύνη*, 11 (1988-92) 316-317 (κείμενο που την έκδοσή-του ετοίμαζε ο Άλκης Αγγέλου, βλ. *Των Φώτων Β'*, Αθήνα 1999, σ. 479-480). Είναι ενδιαφέρον να προσέξουμε ότι ο ίδιος συγγραφέας σε μίαν άλλη περίπτωση «αθεΐας», ενός ξένου όμως στην Κωνσταντινούπολη, αναθέτει την τιμωρία-του στην Παναγία – και ο ακαριαίος θάνατός-του σχετίζεται, ακριβώς όπως και του Ματθαίου Μυρέων, με τα κόπρανα και την απόδευση: κάποια τυπολογία κατά της βλασφημίας υπόκειται, προφανώς· βλ. σ. 354-355.

34. Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1988· το ευρετήριο οδηγεί· πβ. και Φίλιππος Ηλιού, «Η σιωπή...», ό.π., σ. 393.

το «τόλμησον φρονεῖν»· όμως κάποιες άλλες κοινωνικότερες διαστάσεις, που συνδέονται, αν όχι με τον Διαφωτισμό, τουλάχιστον με το γενικότερο κλίμα – εμπόριο, πλουτισμός, ευζωία, και λοιπόν, νοοτροπίες– μετέτρεψαν επαρκώς την κοινωνία.³⁵ Έτσι, εκείνος ο υπηρέτης του Κοραή στο Άμστερνταμ, ο Σταμάτης Πέτρου, μπορεί να τρόμαζε, στα 1776 ακριβώς, με τις ιδέες του Διαφωτισμού, και να τις εξόρχιζε όσο μπορούσε, όμως τελικά πλούτισε, κι άλλαξε τρόπο ζωής όταν γύρισε στην Πάτμο. Και ο γιός-του, ο Πέτρος Σταματίου, στάθηκε από τους πρωτεργάτες της ελληνικής επανάστασης στο νησί.³⁶

35. Στο κλίμα αυτό εντάσσεται και η προσπάθεια για αναδιοργάνωση της σχολής στα 1820, βλ. *Ερμής ο Λόγιος*, 1820, σ. 341.

36. Βλ. Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, ό.π., και Χρυσόστομος Φλωρεντής, «Ο Σταμάτης Πέτρου και οι απόγονοί-του στην Πάτμο», *Ο Εραμιστής* 17 (1981) 162-178.

SUMMARY

Alexis Politis, *Followers and opponents of the enlightenment in Patmos and the principalities in the second half of the 18th century*

In the spring of 1776, Choiseul-Gouffier encounters a strange monk in Patmos, who, full of anxiety, asks him whether Voltaire and Rousseau are still alive – a conversation renowned in Modern Greek letters as a sign of the sporadic diffusion of Enlightenment ideas during the early years in the periphery.

Approximately ten to fifteen years later in Bucharest, we come across a titular bishop of Myra (the one-time thriving city in Lycia, Asia Minor), by the name of Mathew, who comes from Patmos and is part of the libertine environment of prince Nikolaos Mavrogenis. Around this time (at about 1800), Mathew is criticized by both Michael Perdikaris (in his *Ermilos* as well as in the separately printed prologue to this work) and Kyrillos Lavreotis Patreus (in a manuscript as well as in his –largely unpublished– «Interpretation of the Apocalypse»), for being irreverent, an atheist, etc. Are we allowed to infer that the monk of 1776 and the bishop Mathew of Myra are the same person? A captivating hypothesis which, however, remains just that: a hypothesis.

Albeit the possibility that the allegations against Mathew were exaggerated, it is likely that they did have some grounding: during the years following the French Revolution, the intellectual climate in Bucharest, Iasi, as well as in Istanbul, tended towards libertinage, religious (remember the «Anonymous of 1789»), as well as moral (the best known example here is Rigas). Moralists had every reason to worry, and indeed they demonstrated their worries in every way; all these testify to a new ideological complex that had reached the Balkans and had deeply divided their societies.

Enlightenment ideas had reached the Balkans, indeed, but only the big cities. In small communities, on the contrary, every little divergence from current behaviours or from the unquestioned acceptance of religious dogmas led to the immediate and general condemnation of the transgressor. Coincidentally, our example comes yet again from Patmos, 1795.

